

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

લેખાંક-૧૦

આડે રસ્તે ચઢાવી, સાચે સરનામે પહોંચાડતી કવિતા: નામદેવ ઢસાળની 'કામાઠીપુરા'.

*

મરાઠી ભાષાના (અને દેશના) અગ્રણી દલિત કવિ નામદેવ ઢસાળ (૧૯૪૯-૨૦૧૪) ની એક કવિતા આજે વાંચીએ.

સમકાલીન ભારતીય કવિતાને જાણવા-માણવાની આ લેખમાળામાં આ કવિતાની વાત કર્યા વિના ન ચાલે, એમ કહેવાનાં કેટલાંક કારણો છે. સર્વોપરી કારણ તો ઢસાળની આ કવિતાનું અભિનવ કાવ્યત્વ. અભિનવ કાવ્યત્વ? એ શું? આગળ જતાં જોઈએ. પણ બીજાંયે કારણ છે.

એમાંનું એક જોઈએ : ભક્તિ આંદોલનને અને ભક્તિમાર્ગનાં કાવ્યોને (આંડાળ, લાલ દેદ, મીરાં, તુલસી, કબીર, નરસિંહ આદિની કવિતાને) જાણ્યા વિના જેમ ભારતીય સંસ્કૃતિની અને સાહિત્યની એ સમયની યુગાંતરકારી શક્તિને જાણવાનું શક્ય નથી તેમ દલિત આંદોલનને અને દલિત સાહિત્યને જાણ્યા વિના આજની ભારતીય સંસ્કૃતિના અને આજના ભારતીય સાહિત્યના કૌવતને સમજવાનું શક્ય નથી. ભક્તિ સાહિત્ય અને દલિત સાહિત્ય, બંનેની મૂળજાળ (રૂટ સિસ્ટમ) બહોળી અને ઊંડી છે. બંને નીપજી આવ્યાં છે પ્રજાની સેલ્ફ ક્રિટિકાલિટીની, સ્વ-મીમાંસાની ક્ષમતા અને સજજતામાંથી. જે સંસ્કૃતિ જાતને ચકાસી, કેળવી, બદલી ન શકે એ સંસ્કૃતિ ગમે તેવી જબરી જણાતી હોય પણ સમય સામે ટકી શકતી નથી. દલિત કવિતા, નારીચેતનાની કવિતા અને આદિવાસી સમાજોનું સાહિત્ય સમગ્ર પ્રજાની સ્વ-મીમાંસાની ક્ષમતાની નીપજ છે. આરંભે જે દલિતો, નારીઓ કે આદિવાસીઓ વડે, વિશે અને માટેનું સાહિત્ય હતું તે ઢસાળ જેવા સર્જકોની કલમે સમગ્ર પ્રજા વિશેનું, સહુની પીડાને સમજતું સાહિત્ય બને છે.

નામદેવ લક્ષ્મણ ઢસાળની કવિ લેખે અને માણસ લેખે વિશેષતા એ છે કે દલિત જીવનની પીડાને એ પૂરેપૂરી જાણે છે, જાતે અનુભવીને જાણે છે, અને એ પીડાની આંગળી ઝાલીને એ જીવનના બીજા વિસ્તારોની પીડા પણ સમજી શક્યા છે. ડૉ. આંબેડકરની આંગળી ઝાલીને એ કાર્લ માર્ક્સ સુધી જઈ શકે છે, માર્ક્સની આંગળી ઝાલી બાબાસાહેબ સુધી. 'તુઝે બોત ધરુન ચાલલો આહે મી' ('તારી આંગળી ઝાલીને ચાલી નીકળ્યો છું હું') એ ૨૦૦૬ નો એમનો કાવ્યસંગ્રહ આ સંદર્ભે વાંચવા જેવો છે. ૧૯૯૯ની સાલમાં

આપેલા એક ઈન્ટરવ્યૂમાં ઢસાળે કહ્યું હતું કે “ ‘દલિત’ એ શબ્દ મારે માટે ‘પ્રોલેતેરિયેત’, ‘શ્રમિક’ શબ્દનો પર્યાય છે. એ પ્રકારની દષ્ટિ વડે કેટલી વિશાળ દુનિયા સુધી પહોંચી શકાય!” દલિતની, નારીની, આદિવાસીની પીડાનો સાથ છોડ્યા વિના બીજાઓની પીડા અનુભવવી, એ સહેલું કામ તો નથી, પણ કરવા જેવું છે, એમ ઢસાળ સૂચવે છે. કર્મશીલતા એમને કવિતા પાસે લાવે છે, કવિતા કર્મશીલતા પાસે.

શોકને શ્લોકમાં પલટવો, એ જ તો કવિનું કામ છે, એ વાત ભારતીય કવિતા એના આદિકવિના સમયથી જાણે છે. પણ ઈતિહાસના અલગ અલગ તબક્કે માણસજાતના શોકના ધાગા, એના તાણા ને વાણા, અલગ અલગ ઢંગના હોય છે અને એના શ્લોકનું કાપડ પણ જુદી જુદી ઝાંચનું બને છે. ઢસાળ પાસે તો સાવ તૂટ્યાફૂટ્યા ધાગા હતા. એમનું એક કાવ્ય છે, ‘મંદાકિની પાટીલ : એક જુવાન વેશ્યા. મેં રચવા ધારેલું એક કોલાજ.’ લખે છે : “કોરાકટ ભૂરા કેનવાસ પર / એક સોળ વરસની છોકરી, પીડાને શરણે ગયેલી. / કપડાં ફાડી નખાયેલાં, જાંઘ એક ધડાકે ચીરી ખોલેલી. / અને એક ડુક્કર, લોહિયાળ નાકોડી વાળું.” ઢસાળ ઝાઝુ ઉમેરતા નથી. આટલું જ લખે છે : પ્રેમનો પાછલો વાડો, ડર અને નફરતનાં ફળોથી છવાયેલો. “પ્રેમના આગલા ભાગમાં પેલું ઈવ-આદમવાળું રસબસતું સફરજન ભલે હોય, પાછલા વાડામાં ડર અને નફરતનાં કડવાં કડવાં ફળ છે અને મંદાકિનીએ રોજ એ ખાવાં પડે છે. એ વાત ઢસાળ જાણે-જણાવે છે. એટલે જ ઢસાળ બે જાતનાં કવિકર્મોની વાત એક જગ્યાએ કરે છે : “શિલ્પીઓ પથ્થરોને સપનાં જોવા માટે સપનાં આપે છે. / હું દારૂખાનાંની વાટોને દીવાસળી ચાંપું છું. // સ્થપતિ પથ્થરો વડે પથ્થરનું એક ઘર બનાવે છે / હું પથ્થર વડે માથાં ફોડું છું.”

— નામદેવ ઢસાળની કવિતામાં તોડી નાખતી તાકાત છે, કેમ કે એનો અવાજ સાવ શાંત છે. એની કાવ્યાકૃતિઓ આજના ભારતીય કાવ્યજગતમાં આઈકોનિક, પ્રતિમાનરૂપ બની છે, કેમ કે એની સમગ્ર કવિતા આઈકોનોક્લાસ્ટિક, પ્રતિમાભંજક છે. ગાલિબ પોતાની રીતે પૂછી શકે છે, “આખિર ઈસ દર્દ કી દવા ક્યા હૈ?” ક્યાંક, કદાચ હોય. ઢસાળ જાણે છે કે “સીડી ઉપર ચઢતી જતી યાતના / એ મોત છે.” — નિરાકરણ વિનાની નિષ્ઠુર વેદનાના સમયમાં જીવતા કવિનું કવિકર્મ કેવું હોય, એ ઢસાળ જે રીતે કવિતા કરીને બતાવે છે, એ સમકાલીન ભારતીય કવિતામાં વિરલ છે.

*

નામદેવ ઢસાળ એક મહાર કુટુંબનું સંતાન, મુંબઈમાં ઉછેર. મુંબઈમાં એટલે ક્યાં? મલબાર હિલ કે જુહુ બીચ પર નહીં. ઢસાળનો ઉછેર મુંબઈની ઢોર ચાલમાં થયો. રૂપક તરીકે નહીં, જેનું નામ ખરેખર ‘ઢોર ચાલ’ હતું એવી એક ચાલીમાં. મુંબઈની ચાલી, કે મરાઠીમાં થોડા સૂ સાથેની ‘ચ્યાળ’, એટલે લાકડા-સિમેન્ટનું એવું ખખડખજ, તોતિંગ મકાન જેમાં એક એક ઓરડીનાં ઘર, ત્રણ-ચાર મજલાઓ પર, હારબંધ ખડકાયાં હોય, બેઉ કે ચારે છેડે લાકડાની સીડીઓ હોય, વચ્ચે ચોકમાં પાણીના ચાર-છ નળ અને કોમન સંડાસોની બદબૂદાર હવા હોય. ઢસાળની આ ‘ઢોર ચાલ’ મરાઠી સાહિત્યમાં જાણીતી એવી પુ. લ. દેશપાંડેની ‘બટાટા ચી ચાળ’ જેવી નિમ્ન મધ્યમવર્ગની નહીં,

મહાર લોકોની મધ્ય મુંબઈની 'ઢોર યાળ' હતી. એના પાડોશમાં મુંબઈનો (કદાચ એશિયાનો સહુથી મોટો) વેશ્યાવાડો, 'કમાટીપુરા/ કામાઠીપુરા'. દેશભરમાંથી અણાયેલી- આવેલી સ્ત્રીઓનું એ નારકીય-સ્વર્ગ, સ્વર્ગીય-નરક. દેશભરમાંથી મુંબઈ આવેલા પુરુષો માટે પણ એ નરકસ્વર્ગ. સ્ત્રી, પુરુષ અને સિફિલિસના ત્રિકોણવિસ્તારમાં વસેલું એ વાસ્તવ. એ કમાટીપુરાને આલેખતું આ કાવ્ય, પડોશની ઢોર યાળમાં ઊછરેલા નામદેવ ઢસાળે લખ્યું ત્યારે સામ્રાટ ભારતીય કવિતાએ એક પગલું, જાણે કે ચંદ્રના પૃથ્વીથી પરાક્રમુખ રહેતા ગોળાર્ધ ઉપર જઈને, આગળ ભર્યું.

મરાઠી ભાષા ઘણા ગુજરાતી વાચકો માટે પારકી ન હોય એટલે એ કાવ્ય અહીં પહેલાં મૂળ સ્વરૂપે, ઢસાળની સ્લેંગથી સંસ્કૃત સુધી સ્વૈર ચાલે ચાલતી બાનીને સાંભળવા, મરાઠીમાં છાપ્યું છે. સાથે મારા ગુજરાતી અનુવાદે. દિલીપ ચિત્રે દ્વારા થયેલા અંગ્રેજી અનુવાદમાં કેટલીક મુશ્કેલી મને વરતાઈ. મરાઠી ભાષા મને અજાણી નહીં પણ ઢસાળનું સ્લેંગયુક્ત મરાઠી પૂરું સમજવામાં મુશ્કેલી નડી અને ચિત્રેના અંગ્રેજી અનુવાદે સહાય ન કરી. ત્યારે મરાઠીના જાણીતા સર્જક, મારા મિત્ર કિશ્ના કિમ્બહુનેની સમર્થ અને સ્નેહભરી સહાય, ફોન પર, મળી.

કામાઠીપુરા

કલ્લેંડરલા હેપલૂન

કિત્યેક શતકાંવા ઉપદંશ દેહાવર મઢવૂન

નિશાચર સાલ્લિંદર પહુડલંચ ઇઘં

દિસતં કસં લોભસ કરડચ ગુચ્છસારચ

સ્વપ્નાતચ અવિરત ઢંગ ઢંગ

મનુષ્ય ઝાલાય મુકા

ત્યાચા પરમેશ્વર બુઝગા

યા પોકઢીલા કંઠ ફુટેલ કાવ?

હવં તર લોચંડી ઢોઢા નિગરાજીવર ઠેવ

અસેલ, તર ત્યાતલાહી અશ્રૂ ગોઠવૂન ઠેવ

ત્યાવં છકડં રૂપડં પાહૂન સુટતો નાઢતંત્ર સંચમાચા

તે ચ્ઢવડૂન હોતં જાગં

બોચકારત કાટેરી ફળ્યાનં જિઢ્હારી

તે જચ્ઢમા કરૂન સોડતં આરપાર

રાત્ર હોતે ઉપવર, તસતશી જચ્ઢમાંના ફુટતાત ફુલે.

ફુલાંચે પસરતાત સમુદ્ર નિતાંત

નિતાંતાવે નાચત રાહતાત મૈથુનમોર

હા નરક

હા ગરગરણારા મોવરા.

હે ઠળકષારે કરૂપ

ही घुंगरणारी वेदना

ढाळ, ढाळ, अंगावरली कात एकदा मुळापासून!

सोलून घे स्वतःला.

हे विषाक्त सनातन गर्भाशय होऊन जाऊ दे निर्देही.

या ढिम्म मांसाच्या गोळयाला

फुटायला नकोत अवयवांचे घुमारे

हे पोटेशियम सायनाईड

घे, घे चव याची!

क्षणाच्या कितीव्या तरी भागावर मरतानां

लिहून ठेवं अभिप्रेत होत जाणारा निम्न एस.

गोड किंवा खारट

विषाची चव-घेण्यासं जुंपल्यायत इवं रांगा.

शब्दांसारखे इये मरण देखील आले आहे भरून

बस्स, घोड्य वेळात इवे सरी गोसळू लागतील

कामाठीपुरा

सर्व मौसमांना बगलेत मारून

तू फतकलास चिखलात

या छिनाल सुखदुःखाच्या पलीकडे जाऊन

भी पाहतो वाट तुझी कमळ होण्याची.

- चिखलातलं कमळ.

कामाठीपुरा / अनु. सितांशु यशश्चंद्र

केले-उरने कूले लात इटकावी

केटलीये सदीओना उपदंश पोताना शरीर उपर मढी

निशायर शाहुडी पडी छे आ अडीं.

केवी देभाय छे राभोडी कूलोना ललयावता गुच्छा जेवी

शाये सपनाओमां आम अविरत दंग दंग

माणस थर्छ गयो छे भूंगोभंतर,

अेनो परमेश्वर शंढ,

आ पोकणताने क्यारेये कंठ इटशे के?

याह्य तो लोभंडी डोणो थोडीपडेरे गोठव,

आव्युं डोय कदायने अेने आंसु, तो तरत थीजव अेने,

अेनां लटुडांपटुडां जोर्छ संयमना बधा बंध इसडाई पडे छे.

अे शाहुडी अेकदम जग्री ठीठे छे,

अध्वर थयेला अशीदार पींछानी ईष इटकारी

કારી ઘા લગાવે છે એ
ને આરપાર જખમી કરીને છોડે છે છેવટ.
રાત તૈયાર થાય છે વર માટે ત્યારે જખમોને ફૂટે છે ફૂલો.
ફૂલોનો પસરે છે સમુદ્ર નિતાન્ત
નિતાન્ત નાચ્યા કરે છે મૈથુનમોર.

આ નરક
આ ગોળ ગોળ ધૂમતું વમળ
આ ઢૂમકા લેતું કુરૂપ
એને પગે ઝાંઝર જેમ વાગતી વેદના.

ઉતરડી કાઢ ઉતરડી કાઢ અંગ પરથી ચામડી મૂળસોતી
પોતાની ખાલ ખેંચી કાઢ.
આ વિષાક્ત સનાતન ગભાશયને થઈ જવા દે નિર્દેહી.
આ ઢિમ્મ માંસનો લોચો
અધીરો થઈ ઊઠવો જોઈએ અવયવો માટે.
આ પોટાશિયમ સાયનાઈડ.
લે, લે ચાખ એક ચૂસકી આની.
એક પળના સાવ નાનકડા ભાગમાં મરતાં મરતાં
લખી રાખ અભિપ્રેત થતો જતો નાની એબીસીડીનો એસ.
ગળી કે ખારી
વિષની એક ચૂસકી લેવા
તડપતા ઊભા છે લાઈન લગાવીને આ બધા.
શબ્દ જેવું મરણ અહીં ગોરંભાયું છે.
બસ, હવે થોડી વારમાં અહીં વરસાદ ત્રાટકશે.

કમાટીપુરા
બધી મોસમોને બગલમાં ઘાલી
તું આ ચિક્કટ કાદવમાં અઢૂકડું બેઠું છે.
આ છીનાળ સુખદુખની પેલી પાર જઈને
હું જોઉં છું વાટ તું કમળ બની જાય એની,
આ ચિક્કટ કાદવમાં કમળ.

*

કાવ્ય વાંચતાં જ, કદાચ મનોમન આપણને થાય કે ઉપર લંબાણથી રજૂ કરેલી આ કવિના જીવન અંગેની અને એમના આ કાવ્યવિષય અંગેની સામગ્રીમાંથી આવું કાવ્ય નીપજી આવશે એવું આપણે ધાર્યું નહોતું ! ધાર્યું તો કદાચ એ હતું કે વેશ્યાજીવનની કુરુણતા અને દારુણતા ઉપર આ સંવેદનપટુ કવિ શોકોદ્ગારો કરશે અને એ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરનારાઓ માટે આ આકરો કવિ કઠોર ભર્ત્સનાભર્યા શબ્દો ફટકારશે! પણ બન્યું કશુંક અણધાર્યું!! કોઈ વાચક કહી ઊઠશે કે અરે, આ તો પેલા આપણા અછાંદસ

જેવું કશુંક દુર્બોધ દુર્બોધ અણધાર્યું આવ્યું!

આ અણધાર્યાપણામાં જ ઢસાળ જેવા આધુનિક દલિત કવિનો વિશેષ રહ્યો છે. આ લેખની શરૂઆતમાં નોંધ્યું હતું કે આ કાવ્યની પસંદગીનાં બે કારણ છે. બીજું કારણ આ એક દલિત કાવ્ય છે, એ. પણ પહેલું કારણ સર્વોપરી કારણ તો ઢસાળની આ કવિતાનું અભિનવ કાવ્યત્વ !

આપણે આ કાવ્ય સાથે થોડો સમય ગાળીએ — ઢસાળના ‘ગોલપીઠા’માં, એમના ‘કામાઠીપુરા’માં નિકટવર્તી રીતે રહીએ. આ કૃતિની સઘન કાવ્યમીમાંસા આવતા અંકમાં.

જે કવિએ કહ્યું : “સીડી ઉપર ચઢતી જતી યાતના / એ મોત છે.” અને સૂચવ્યું કે એને સીડીના છેક ઉપલા પગથિયે ચઢી જતાં કોઈ રોકી નહી શકે. જે કવિએ જીવનનો દ્રાસ કરતી સેક્સની સામે પોટાશિયમ સાયનાઈડની પ્યાલી આપણી સામે ધરીને કહ્યું, “લે, લે ચાખ એક ચૂસકી આની.” એ કવિ આ કવિતાને અંતે કહે છે: “હું જોઉં છું વાટ તું કમળ બની જાય એની, /આ ચિક્કટ કાદવમાં કમળ.”

ખરેખર?!

૩૦ નવેમ્બર, ૨૦૧૮

સમા, વડોદરા

નવલકથા

શૂરાનો મારગ : ડૉ. પ્રકાશ લેલે, અનુ. અશોક વિદ્યાંસ ૨૦૧૮, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ. ૧૨ + ૪૫૨, રૂ. ૪૫૦. **બદલો** : નવનીત સેવક, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૦ + ૧૭૪, રૂ. ૧૬૦. **આહુતિ** : નવનીત સેવક, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૦ + ૧૮૬, રૂ. ૧૭૦. **અંતરજવાલા** : નવનીત સેવક, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૨૭, રૂ. ૨૮૫. **વેરવટું** : નવનીત સેવક, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૭૦, રૂ. ૧૬૦. **રક્તપિયાસા** : નવનીત સેવક, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૦૪, રૂ. ૧૮૫. **વટમાં વટ બહારવટ** : નવનીત સેવક, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬+૧૮૩, રૂ. ૧૭૫. **રેશમ ડંખ ભાગ-૧** : મહેશ યાજ્ઞિક, આતિશ કાપડિયા, ૨૦૦૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૦+૪૩૮, રૂ. ૨૨૫. **રેશમ ડંખ ભાગ-૨** : મહેશ યાજ્ઞિક, આતિશ કાપડિયા, ૨૦૦૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૪૦૭, રૂ. ૨૨૫.